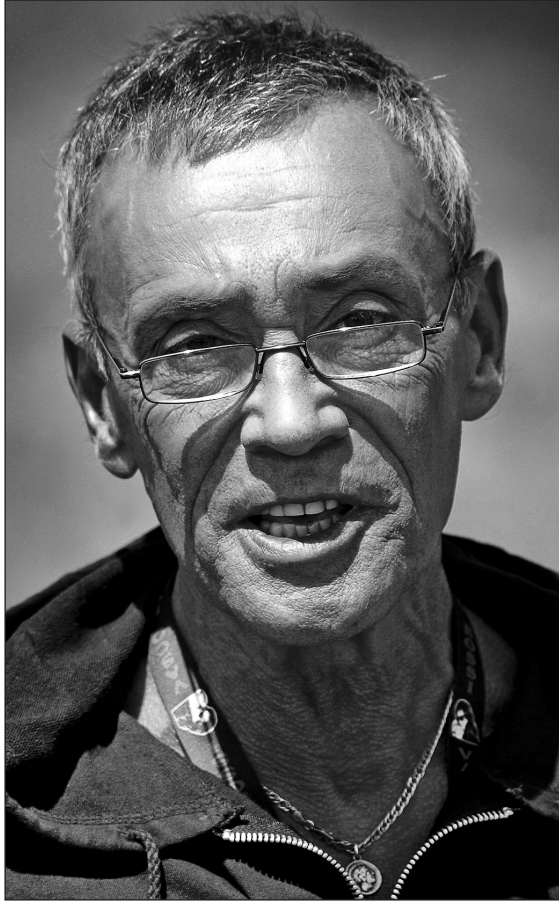

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського. Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головка
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСИ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

ка дипломної роботи «Жан-Жак Руссо та культурно-історична традиція XVIII–XIX століть», автореферати кандидатської та докторської «Типологія сучасної філософії історії» (2011 р.) дисертацій, текст кандидатської дисертації «Антропологічна методологія історичних процесів» (1999 р.).

Звичайно, до архівного фонду були також передані світлини всіх означених вище членів родини Добролюбських з належною атрибуцією.

Віднині на базі фонду Р-7951 створений загальний фонд родини Добролюбських.

Список використаних джерел

Р-7951. Добролюбський Костянтин Павлович (17.05.1885-01.02.1953 рр.) – доктор історичних наук, професор, 1906-1985 рр., 14 од. зб.

ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПРИМОРЬСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ

Андрій Красножон

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
ректор ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. У 1990-х професор Добролюбський знову привернув увагу науковій громадськості до археологічних досліджень на Приморському бульварі в Одесі. Одним із найважливіших результатів його розкопок стало виявлення поселення давньогрецьких колоністів на місці в районі нинішнього Воронцовського палацу. Ці дослідження дали початок цілеспрямованим розкопкам на бульварі у північній та центральній його частинах, завданням яких була загальна діагностика стратиграфічної ситуації на пам'ятнику, а також пошук залишків кам'яного османського замку Хаджибея. Сукупна інформація, накопичена за ці роки, дозволяє бачити найперспективнішою, з погляду даних пошуків, єдину ділянку на бульварі, що залишилася недослідженою – на південь від пам'ятника Дюку, між будинком №8 та Фунікулером.

Ключові слова: археологічні дослідження, Приморський бульвар, давньогрецьке поселення, Одеса, Добролюбський.

Abstract. *In the mid-1990s, professor Dobrolyubsky again attracted the attention of the scientific community to archaeological researches on Primorsky Boulevard in Odessa. One of the most important results of his excavations was the discovery of a settlement of ancient Greek colonists on a cape in the area near of the modern Vorontsov Palace. These studies gave rise to targeted excavations on the boulevard in its northern and central parts, the task of which was a general diagnosis of the stratigraphic situation at the site. And also – search for the remains of the stone castle of the Ottoman Hadzhibey. The information accumulated over the years allows us to see the most promising, as the only area on the boulevard that still unexplored – to south of the Duke monument, between building No. 8 and the Funicular.*

Key words: *archaeological research, Primorsky Boulevard, ancient Greek settlement, Odesa, Dobrolyubsky.*

У другій половині 1990-х – початку 2000-х років Андрій Олегович Добролюбський активно займався археологічними дослідженнями на Приморському бульварі в Одесі. Все почалося в один з днів його народження, 18 квітня 1996 року, коли автор цих рядків продемонстрував йому щойно знайдені на схилах північної частини бульвару фрагменти давньогрецької пізньоархаїчної кераміки. Результати цієї випадкової, аматорської розвідки призвели до початку багаторічних археологічних досліджень на бульварі силами спільної експедиції Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, та ІА НАНУ (науковий керівник – доктор історичних наук, С. В. Іванова), а також до відкриття власних експедицій цих закладів, розкопок експедиції ОАМ, які з певною періодичністю, продовжуються й дотепер.

Протягом цих досліджень виявлено декілька хронологічних шарів археологічної пам'ятки «Приморський бульвар» в Одесі та матеріальних залишків в перевідкладеному вигляді різних періодів: 1) шар давньогрецької апоїкії кінця VI – початку V ст. до н.е. в районі сучасного палацу М. С. Воронцова; 2) шар давньогрецького поселення на південній частині бульвару V – початку III ст. до н.е.; 3) матеріальні залишки XIV ст. у перевідкладеному вигляді в північній частині бульвару; 4) залишки ровів (?) та валів малої бастионної фортеці російського Хаджибею 1793 року в північній та центральній частині бульвару, навпроти будинку №5 та 7) шар міського сміття ришел'євського періоду існування Одеси (перша чверть XIX ст.) в центральній частині бульвару (навпроти будинку №7); 6) шари, створені під час будівництва та перебував Приморського бульвару 1820-х – 2000-х рр.

Будівельних залишків, які б впевнено відносилися до періоду існування османського Хаджибея, досі не знайдено. Хоча про знахідки решток

таких свого часу заявляв у публікаціях А. О. Добролюбський [3; 5], та Є. Ф. Редіна [1] наскільки можна зрозуміти, подібна інтерпретація решток базувалася на знахідках в комплексі з ними люльок османського виробництва фасону «тахта-чубук». У той же час, подібні люльки, за класифікацією фахівців, датуються переважно першими десятиліттями ХІХ ст. (нижня дата – остання третина попереднього століття) [2; 12]. Хаджибей, як відомо, перейшов під владу Російської імперії в 1789 р.

Таким чином, за три останніх десятиліття перманентних розкопок по всій частині Приморського бульвару створена більш-менш обгрунтована стратиграфічна характеристика цієї пам'ятки. Проте, однією з невіршених наукових проблем досі являється проблема локалізації та датування кам'яного мурованого замку, якій існував в османському Хаджибей, був взятий загоном Дерібаса у вересні 1789 р. та зруйнований в жовтні [6, с. 346; 11, с. 293]. Будь-які залишки цієї доволі великої за розмірами будівлі (40×40 м) досі не знайдені і перспективи її пошуків все ще залишаються актуальними.

Перспективність пошуку впливає з сукупних даних всіх попередніх археологічних робіт на бульварі. Так, у 1976 р. уздовж всієї центральної алеї південної частині бульвару була проведена водопровідна траншея, яку досліджував одеський археолог Е. І. Діамант. Спостереження обмежилися лише античними знахідками, без будь-якої інформації про фортифікацію турецького Хаджибея. У 1998 р. А. О. Добролюбський публікує результати власних розкопок біля Воронцовського палацу [3]. На глибині 1,7 м, в осипі схилу, виявлений сегмент кладки довжиною 3 м і 40 см в ширину, що збереглася на висоту 25 см (два ряди каменів), яка була прийнята за «сегмент кола діаметром приблизно 5 м» і співвіднесена з «фундаментом» круглої південно-східної кутової вежі з входом в неї [5, с. 466, 468]. Зачищені субструкції помилково інтерпретовані як залишки замку. Судячи з характеру кладки (без розчину, товщина в один камінь і т. п.), це залишки якоїсь тимчасової споруди кінця ХVІІІ ст. (судячи зі знахідок курильних трубок, фрагментів поливної кераміки, куполодонних пляшок, плінфи). На особливу увагу заслуговують знахідки декількох фрагментів кераміки ХІV ст. (в перевідкладеному вигляді). За підсумками розкопок А. О. Добролюбський локалізував замок на місці сучасного Воронцовського палацу, приблизно в 80 м на південний схід від краю мису, утвореного Військової балкою [3, с. 76-80], головним фасадом до моря. Але ця локалізація і орієнтація замку спростована новими картографічними матеріалами, вперше опублікованими в 2017–2018 рр.

Після виявлення в архівах невідомих раніше планів замку і містечка Хаджибей 1789 р. мною був запропонований варіант розміщення обо-

ронної споруди в північно-західній частині плато Приморського бульвару, фасадом на південний схід. Зокрема, мова йде про план авторства А. Ж. де Лафітт-Клаве, план штурму замку І. Дерібаса та ситуаційний план Г. Чернишова [10]. На підставі цих документів дослідники історії хаджибейських укріплень змогли переконливо вирішити лише проблему орієнтації замку на місцевості, а також визначити північну та центральну частину бульвару як найбільш перспективну в справі археологічного пошуку його залишків.

В 2008 р. був закладений розкоп площею 32 м² (керівник Е. Ф. Редіна) навпроти будинку №11 в південній частині Приморського бульвару, на центральній алеї. Тут також виявлені залишки кам'яної забудови античного поселення без очевидних ознак середньовічних чи турецьких споруд. У північно-західному куті розкопу, за припущенням автора, була зафіксована частина рову, «спрямованого в сторону моря і попередньо віднесеного до часу турецького Хаджибея» з чорноземним заповненням, що містив «фрагменти битого посуду початку ХІХ – ХХ ст.» [1].

Якщо раніше я скептично ставився до такої інтерпретації цього об'єкту, то результати розкопок сезону 2021 р. дають все більше підстав погодитися саме з такою інтерпретацією стратиграфії на розкопі. Не виключено, що Є. Ф. Редіна дійсно виявила частину рову, який оминав замок з головного фасаду, як це показано на деяких планах Деволана. Також більш серйозного ставлення за підсумками проведених нами робіт, потребує інформація про знахідку в 1827 р. при будівництві постаменту під пам'ятник Рішельє якихось фундаментів «стародавніх будівель», які свого часу я інтерпретував як залишки саме античної доби [4]. Але сьогодні все вказує на те, що вони не мають стосунку до античної доби, через те, що в найближчих розкопах 2021 р. на північ від Дюка не зафіксовано навіть перевідкладеного шару давньогрецької доби, не кажучи вже про будівельні залишки.

Отже, до 2020 р. практично недослідженою залишалася велика ділянка пам'ятника археології «Приморський бульвар» в північній та центральній його частинах, в межах алеї навпроти будинків №1-8. У вказаному році було розбито розкоп та шурф навпроти будинку №5 (загальна площа 32 м²) в рамках спільної експедиції ІА НАН України та ПНПУ імені К. Д. Ушинського [7, с. 164; 8, с. 192-195; 9]. Роботам передувала георадарна розвідка всієї північної частини Приморського бульвару (І. Голтуренко та Л. Криницький), результати якої обумовили вибір місця для розбивки розкопу Р-1 – по найбільш виразній аномалії на першій від урвища алеї та шурфу на другій алеї (Ш-1). Аномалії отримали своє підтвердження під

час розкопок, проте їхня природа, на жаль, виявилася не пов'язаною з субструкціями Хаджибейського замку. Це дало певний досвід інтерпретацій даних георадарних розвідок в умовах міської забудови та облаштування бульвару. В сезоні 2020 р. було відкрито ймовірно вали земляної російської фортеці 1793 р. В стратиграфічних шарах валу знайдено пере-відкладену кераміку та монети від початку XIV до кінця XVIII ст. Особливу увагу привернула до себе невелика кількість керамічних фрагментів ординського часу (перша половина XIV ст.) та мідний пул хана Абдуллаха (1370-ті рр.). Цей результат є дуже важливим з точки зору розширення наших уявлень щодо існування на теренах сучасного Приморського бульвару в Одесі якогось торжища, факторії або караван-сараю ординської доби.

Від того місця, де були розбиті шурф і розкоп, найближчі розкопки проводилися в 160 м на північний захід, у Воронцовського палацу в 1996-2004 рр. (А. О. Добролюбський), і на тій же відстані на південь, у дворі будинку по Приморському бульвару, 9 (О. К. Савельєв). В обох випадках були виявлені залишки античних комплексів пізньоархаїчного і елліністичного періодів (відповідно) без будь-яких очевидних ознак субструкцій кам'яного оборонного зодчества епохи Середньовіччя чи Османської доби.

В наступному 2021 р. розкопки на Приморському бульварі було продовжено. Загалом в цьому сезоні закладено 6 шурфів (на алеях північної частини бульвару, від будинку №1 до №7. Три розкопки розбито в центральній частині бульвару, на північ від пам'ятника Рішел'є (навпроти будинку №7). Дослідженнями цього сезону зафіксовано той же прибережний вал деволанівської земляної фортеці 1793 р., яка передувала російському Хаджибею/Одесі. Центральна частина майбутнього бульвару, ближче до краю плато, в першій чверті XIX ст. була нівельована міським побутовим сміттям. Ця частина плато після ліквідації Малої фортеці як військового об'єкта, перетворилася на стихійне сміттєзвалище. Це відбувалося в період між її ліквідацією (1810-х рр.) та початком будівництва бульвару (1822 р.). Судячи за датами масового матеріалу в цих нашаруваннях, засипка відбувалася між 1815 р. та початком 1820-х рр., тобто за часів керування Одесою А. Ланжерона. Можливо, саме з наслідками штурму замку Хаджибея можна пов'язати декілька знайдених (5 одиниць) кремнієвих запалів для рушниць в перевідкладеному стані. Шар, з якого вони походять (разом з монетою номіналом 2 копійки 1759 р.) не пов'язаний з роботами з нівелювання площі бульвару, а є відвалом, яким засипано виявлений неподалік від пам'ятника Дюку якийсь великий будівельний котлован, або яму, урвище (?).

Численними (більше півсотні екземплярів) є знахідки керамічних люльок османського виробництва (та дві з мінералу сепіоліту). Вони поділяються на дві основні форми: 1) з приземкуватою округлою чашечкою, високим прямим вінчиком та короткою втулкою; 2) витягнутою колоколовідною чашечкою, яка поступово переходить у вигнутий вінчик та з втулкою середньої довжини. Тісто першого типу або жовте, або червоне, з ангобом та без. Другий тип – виключно червоний, з ангобом, іноді з позолотою або чорним лаком. Орнаментация першого типу або ромбічна по тулову та втулці, або (більш розповсюджений) геометричні пальмети по ребрах вінчика та чашечці. Орнаментация другого типу – або гладка поверхня, або чешуйчата. Майстерність виконання, точність передання окремих деталей – на високому рівні. Враховуючи чіткий стратиграфічний контекст, ці типи вписуються в вузьку дату існування – не пізніше за 1810-ті роки. Всі люльки пов'язані з сміттєвими шарами ранньої Одеси. Сам матеріал відноситься, скоріше за все, до імпорту з певних турецьких мануфактур на Балканах (можливо, Болгарія). Більша їх частина без ангобу, фасону «тахта-чубук» в цілому відноситься до другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Розкопками доведено, що до появи Одеси денна поверхня в районі півциркульної площі бульвару була нерівною, рельєф місцевості був перетнутим. На ухилах невеликих ярів з чорноземними натьоками накидані брили тесаного різногабаритного вапняку та насипані прошарки будівельного сміття з численними уламками напівкруглої черепиці та плінфи. В цілому, ситуація в трьох розкопах на півциркульній площі та шурфах Ш-5 та Ш-6 свідчить про наявність дуже активних земельних будівельних робіт, частина яких лише гіпотетично може бути пов'язана наразі з існуванням саме Хаджибейського замку. Не зважаючи на те, що загальна площа розкопів та шурфів сезону 2021 р. склала 130 кв. м, натрапити на його фундаменти не вдалося. Однак отримані певні ознаки їх найближчого розташування до місць досліджень на напівциркульній площі (будівельні уламки, нашарування вапнякової крихти над горизонтом давньої денної поверхні похованого чорнозему тощо). Все це дозволяє зробити припущення, що найбільш перспективними є археологічні пошуки пам'ятника фортифікації в центральній частині бульвару, навпроти будинку №8 (південніше пам'ятника Дюку).

Ця ділянка на плато бульвару наразі залишається єдиною, що ніколи не була досліджена. Її розміри порівняно невеликі: близько 150×50 м. Версія щодо можливої фіксації залишків замку саме тут (приблизно навпроти входу до фунікулюру) узгоджується з усією сукупністю як археологічних, так і історичних картографічних даних.

Список використаних джерел

1. Буйских А. В., Редина Е. Ф. Античное поселение «Приморский бульвар». Итоги исследований и проблема хронологии. Материалы по археологии Северного Причерноморья 13. Одесса, 2015. С. 100–130.
2. Волков И. В. Частная коллекция «турецких» курительных трубок из Москвы. Материальная культура Востока. Москва: Спутник, 1999. С. 226–252.
3. Добролюбский А. О. Причудливая судьба остатков Хаджибея. Restoration. Reconstruction. Urboecology. Щорічник ПУВНК ICOMOS. RUR-98: Одесса, 1998, С. 76–80.
4. Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. Борисфен–Хаджибей–Одесса. Stratum: Кишинев–Одесса, 2002. 272 с.
5. Добролюбский А. О., Красножон А. В. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы. Stratum plus. Кишинев, 2000. №5. С. 459–476.
6. Журнал армии сухопутной. Сборник военно-исторических материалов. СПб, 1894. Т. VII. С. 342–361.
7. Иванова С. В., Красножон А. В. Археологические поиски Хаджибейского замка. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XIII. Одесса, 2021. С. 164–173.
8. Иванова С. В., Красножон А. В. Дослідження на Приморському бульварі в Одесі. Археологічні дослідження в Україні 2020: ІА НАНУ Київ, 2022. С. 192–195.
9. Иванова С. В., Красножон А. В., Савельев О. К. Многослойный памятник «Приморский бульвар» в Одессе: от античности до средневековья. / *Tyragetia, serie nouă. Vol. XV [XXX]. Nr. 1. Arheologie. Istorie Antică. Chișinău, 2021. P. 297–312.*
10. Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я. Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с.
11. Ордер кн. Потемкина генерал-поручику Гудовичу. Сборник военно-исторических материалов. СПб., 1894. Т. VII. С. 293.
12. Robinson R. Tobacco pipes of Corinth and the Athenian Agora. *Hesperia* 54/2. 1985. P. 149–203.

Наукове видання

**АО:
Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014